

İSLAM HUKUKU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Sayı: 27
Nisan 2016

www.islamhukuku.com

www.islamhukuku.org

www.islamhukuku.net

ISSN 1304-1045

OSMANLI'DA İLMİHAL GELENEĞİ: KADIZÂDE MEHMED EFENDİ (1045/1635) VE "RİSÂLE-İ KADIZÂDE" ADLI ÇALIŞMASI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN*

Özet: Fıkıh ilminin tarihine bakıldığında fikhî üretim, Hz. Peygamber ile başlayan ve müçtehid imamlar dönemini içine alan süreçte yapılmıştır. Duraklama ve taklit dönemlerinde ise daha çok önceki dönemlerde yazılan temel fıkıh kitaplarının ezberlenmesi, açıklanması ve anlaşılması amacıyla muhtasar, şerh, haşiye ve ta'lik türü kitap ve risaleler yazıldığı görülmektedir. Hicri dördüncü asırdan başlayıp Mecelle'ye kadar (1286/1869) devam eden bu dönemde Osmanlı'da çok sayıda fıkıh çalışması yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı Müslümanların bilmesi farz olan taharet, namaz, oruç hac, zekât gibi ibadet konularını esas almıştır. Özellikle 16. ve 17. Yüzyıllarda Müslüman Türklerin kolayca anlamaları ve öğrenmeleri amacıyla; iman, ibadet ve ahlak konularını içeren ve daha sonra adına "ilmihal" adı verilecek Türkçe kitap ve risaleler yazılmaya başlanmıştır. Söz konusu dönemde, Kadızâdeliler hareketinin önderi kabul edilen Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) tarafından daha çok namaz konusunu ele alan bir ilmihal risalesi yazılmıştır. Bu çalışmada Kadızâde Mehmed Efendi ve onun "Risâle-i Kadızâde" adlı söz konusu risalesi tanıtılmış ve latinize edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İlmihal Geleneği, Kadızâde Mehmed Efendi, Risale.

Catechism (İlmihal) Tradition In The Ottoman Period:

Lord Kadızâde Mehmed (1045/1635) and His Pamphlet Titled "Risâle-i Kadizâ

Abstract: Looking the history of ilmu fiqh, it had been performed that fiqh production in which period of Islamic prophet Muhammad and mujtahid Imams. In the period of stagnation and imitation, it has been seen that the books and pamphlets such as brief letter, commentary, annotation were written by the Islamic scholars in order to explain and understand as well as memorize of the basic fiqh books in which written the much earlier periods. In this period, starting from the fourth century AH until the Ottoman code of civil law (al-Majalla) (1286/1869), a great number of the fiqh studies had been performed in the Ottoman society. Some of these were based on issues such as lustration, prayer, fasting, pilgrimage, and charity/zakah. Especially in the 16th and 17th centuries, Turkish books and pamphlets including faith, worship, and ethic/moral issues that are named "Catechism" had been started to write in order to easily learn and understand the meaning for Turkish people. During the above mentioned period, a small catechism pamphlet that deal with prayer/salah was written by the Lord Kadızâde (d. 1045/1635) who is the leader of the Kadızâdeliler movement. Lord Kadizade Mehmed and his pamphlet titled "Risala-i Kadizâde" have been described and latinised in the article.

Keywords: Ottoman, Catechism Tradition, Kadizade Mehmed Efendi, Pamphlet.

* Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, ozkanihl@hotmail.com

I. GİRİŞ

İslam Hukuku külliyatına bakıldığında önce eserlerin telif edildiği, sonraki dönemlerde ise bunlar üzerine şerh ve haşiyeler yapıldığı görülmektedir. Klasik dönem olarak tanımlanabilecek ilk üç asır Osmanlı döneminin fıkıh çalışmalarında da hemen hemen aynı yöntemin kullanıldığı görülebilir. Türleri bakımından bu dönemdeki fıkıh çalışmaları genellikle metin, şerh, haşiye, ta'lik, muhtasar, risâleler ve tercüme şeklinde kendini göstermiştir.¹ Bu dönemde yapılan çalışmaların sayısal açıdan usul ve fûru türünden sonra ilmihal çalışmalarının öne çıktığı görülmektedir. İslam'ın beş şartı olarak bilinen farzlardan birini veya tamamını ya da bunlara ilaveten ahlak konularını kapsayan çalışmalar genellikle ilmihal eserleri olarak adlandırılmaktadır. Yapılan araştırmalarda söz konusu ilmihal çalışmalarının altısı metin, altısı şerh, onu risâle, biri de tercüme olmak üzere toplam yirmi üç ilmihal çalışması yapılmıştır. Bunlardan dördü günümüze ulaşmamıştır.²

Gündemde olan ve çözülmesi gereken önemli fıkıh konularının çözümünü, meselelerin fıkhi boyutunu açıklayan kısa ve özlü eserler diyebileceğimiz risâle türü çalışmalara bakıldığında ilmihal konularını içerenlerin sayıca diğerlerinden fazla olduğu görülmektedir. Araştırmalarda usûl, fûru, ilmihal ve fetva alanlarındaki risâle sayısının yirmi altı, bunlardan onunun ilmihal risâleleri olduğu ifade edilmektedir. Bu sayıya bakıldığında ilmihal risâlelerinin diğerlerine nazaran daha çok risâle tarzında yazıldığı anlaşılmaktadır.³

İlmihal çalışmalarının oluşum ve kısmen gelişim dönemi orak değerlendirilen bu dönemle ilgili ilmihal türü çalışmalar arasında Arapça olduğu gibi Türkçe yazılanlar da vardır. Bu çalışmalarda Hanefi mezhebi esas alınmış olup hemen tamamında ağırlıklı olarak namaz ve namazla ilgili konular yer almıştır. Arapça kaleme alınanlara Muslihuddin Mustafa Karamânî (ö. 809/1406)'ye ait olan *et-Tavdîh şerhü'l-mukaddimeti Ebi'l-Leys*, Hasan b. Ali el-Hanefî'nin *er-Risâle fi'l-fıkıh alâ mezhebi Ebi Hanîfe (Risâle fi kavâidi'l-islâm)*, Molla Fenârî (ö. 834/1431)'nin *Risâletü's-salâtiyye*, Lutfullah en-Nesefî (ö. 750/1343)'nin *Fıkhu'l-Keydânî*, İbn Melekzâde (ö. 854/1450)'nin *Şerhu Tuhfeti'l-mülûk*, Tâhir b. İslâm b. Kâsım b. Ahmed el Ensârî el-Harezmî (ö. 771/1369)'nin *Cevâhiru'l-fıkıh fi'l-ibâdât*, Kemaleddin İbnü'l-Hümmam es-Sivâsî (ö. 861/1475)'nin *Zâdü'l-fakîr fi'l-furû*, ve Mevlâ Şükruallah el-Amâsî (ö. 864/1460)'nin *Menhecû'r-reşâd* adlı eserleri örnek verilebilir.⁴

1 Söz konusu çalışmalar ve sayısı hakkında bilgi için bkz.: Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları-Kuruluştan Fatih Dönemi Sonuna Kadar-*, Arasta Yay., Bursa 2001, s. 307.

2 Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, s. 316.

3 Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, s. 307.

4 Mediha Aynacı, *Osmanlı Kuruluş Dönemini Türkçe İlmihal Kitapları Çerçevesinde İlmihallerin Fikhi Yönden Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 56.

Türkçe yazılan ilmihallere gelince; bunların ilk örneği Kutbeddin Muhammed İznikî (ö. 821/1418)'ye ait *Mukaddime* adlı eserdir.⁵ Abdurrahman b. Yusuf Aksarâyî (ö. 854/1450'den sonra)'nin *İmâdü'l-islâm fi tercemet-i Umdeti'l-islam fi erkânî'l-hams'* adlı eseri de Türkçedir ve Molla Abdülaziz'in *Umdetü'l-islâm* adlı Farsça eserinin bazı ilavelerle tercümesi mahiyetindedir.⁶ Türkçe kaleme alınan bir başka ilmihal, Kutbeddin İznikî'nin oğlu Kutbeddinzâde (ö. 885/1480)'ye ait olan *el-Ikdu's-semîn ve'l-akdü'l-yemîn*, namaz konusunu ele aldığı eserdir.⁷

Osmanlı'da Fatih Sultan Mehmed döneminden sonra örfi hukuk konusunda kanunnameler, şer'i hukuk konusunda ise fetva mecmuaları hazırlanmıştır. Ayrıca başta fıkıh olmak üzere değişik alanlarda risâleler yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde bir önceki döneme göre Arapça fetva risâlelerinin yanında Türkçe fetva risâlelerinin de artmaya başladığı görülmektedir.⁸ Tanzimat dönemine kadar devam eden ve gelişim dönemi olarak sayılan bu süreçte ortaya çıkan ilmihal eserleri arasında, Sedîdüddin el-Kâşgarî'nin (ö. 705/1305) namaza dair *Münyetü'l-musallî* adlı eserine İbrahim Halebî (ö. 956/1549) tarafından yazılan *Gunyetü'l-mütemellî fi şerhi münyeti'l-musallî* adlı şerhin, aynı müellif tarafından yapılan muhtasarı, Lütfi Paşa (ö. 971/1563)'nin *Zübdetü'l-mesâil fi'l-i'tikâd ve'l-ibâdât* adlı Arapça eseri ile Türkçe kaleme aldığı *Tuhfetü't-tâlibîn Sual ve Cevaplı İlmihal* adlı eserleri sayılmaktadır. Muhammed b. Pir Ali el-Birgivi (Birgivi Mehmed Efendi) (ö. 981/1573)'nin *Vasiyetname'si* ve *Kitâbu'l-irşâd fi'l-akâid ve'l-ibâdât* adlı eserleri gelişim devri eserleri içinde yer almaktadır. Çalışmamıza konu olan Kadızâde Mehmed Efendi'nin namaz konularını içeren ilmihal risâlesi "*Risâle-i Kadızâde*" de bu dönemde kaleme alınmıştır. Diğer bir çalışma ise Şürûnbülâlî (ö. 1069/1659)'nin *Nûru'l-izâh ve Necâtü'l-ervâh* adlı eseridir. Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1072/1662)'ye ait olan, talebelerinin kayıtlarından oluşan, kütüphane kayıtlarında ilmihal olarak zikredilen bir diğer çalışmada, ağırlıklı olarak namazla ilgili meselelerin ele alındığı görülmektedir. İlmihal kapsamında değerlendirilen dönemin diğer eserleri arasında el-Kefevî (ö. 1095/1684)'ye ait *Tuhfetü's-şahân*, Vecdi Ahmed Efendi (ö. 1070/1660)'nin içerisinde ibâdet ve ahlak konularını ele aldığı *Zübdetü'l-keîâm fi mâ yahtâcu ileyhi'l-hâssı ve'l-âm*, Ahmed b. Muhammed el-Akhisârî (ö. 1041/1632)'nin, *İlmihal* ve Hacibzâde Muhammed Rûhi Efendi el-Hanefî (el-İstanbulî) (ö. 1100/1688)'nin, *Hediyyetü'l-mü'minîne'l-kiram fi beyâni şerâiti'l-islâm* adlı eseri yer almaktadır.⁹

5 Mustafa Baktır, *Anadoluda Yazılan İlk Türkçe İlmihal Kitaplarından İznikî'nin Mukaddimesi*, Uluslararası İznik Sempozyumu-2005, s. 431-442.

6 Aynacı, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Kitapları Çerçevesinde İlmihallerin Fikihî Yönden Değerlendirilmesi*, s. 63-64.

7 Aynacı, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Kitapları Çerçevesinde İlmihallerin Fikihî Yönden Değerlendirilmesi*, s. 65.

8 Recep Cici, *Bir Osmanlı Fakihî Alim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, Emin Yayınları, Şenylüzd Matbaası, İstanbul ts., s. 24.

9 Bkz. Hatice Kelpetin Arpağuş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmiş ve Fonksiyonu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2002/1), s. 25-56.

Tekâmül dönemi olarak isimlendirilen Tanzimat sonrası dönemde ilk ve ortaokul programlarında okutulan Birgivi'nin *Vasiyetname'si* yanında yeni tarz ilmihallerin yazıldığı görülmektedir. Çok sayıda ilmihalin kaleme alındığı bu dönem ilmihalleri arasında Mustafa Bey'in *Telhîsü'l-mülâhhas*, *Mülâhhas İlmihal* ve *Mufassal İlmihal* adını taşıyan eserleri buna örnek teşkil eder mahiyettedir. Bu döneme ait ilmihal çalışmaları arasında *Cevâhiru'l-İslam* ve *Mızraklı İlmihal* gibi anonim eserler ile Muhammed Arif b. Muhammed Kadızâde el-Erzurûmî (ö. 1173/1759)'nin *İlmihal*,¹⁰ İbrahim İbn Muhammed Babadâğî'nin *Halebî Tercümesi*, Karadavudzade Mehmed Efendi (ö. 1170/1756)'in *Şerh-i Delâilü'l-hayrât* adlı eserlerini zikrebiliriz.¹¹ İlmihal ismi ilk kez "*Mızraklı İlmihal*"de kullanılmıştır.¹² Osmanlı döneminde nazım ve nesir tarzında oluşan, gelişen olgunlaşan dolayısıyla da gelenekselleşen ilmihal çalışmaları cumhuriyet döneminde de devam etmiş ve çok sayıda ilmihal kitabı yazılmıştır.¹³

İlim ve hâl kelimelerinden oluşan ilmihal, "inanç, ibadet, muamelat (günlük yaşayış), ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resul-i Ekrem'in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı" diye tanımlanabilir.¹⁴ İlmihal bilgilerinin öğrenilmesi, genelde Hz. Peygamber'in "İlim öğrenmek (kadın ve erkek) her Müslümana farzdır"¹⁵ hadisine dayandırılır. Hanefi fakihlerinden Serahsî'ye (ö. 483/1090) göre bu hadiste öncelikle kastedilen bilgi, ilmihal bilgisidir. İlmihal demek, bir kimsenin üzerine farz-ı ayn olan şeyleri yapabilmesi için ihtiyaç duyduğu malumatı bilmesidir. Mesela namaz kılmak için abdest almak gerekir. Bir kimsenin zekât verecek kadar malı varsa bu işi nasıl yapacağını, eğer bir kimseye hac farz ise, haccı nasıl edeceğini bilmelidir. Diğer taraftan ticaretle uğraşmak isteyen de, ticaretin kurallarını ilmelidir.¹⁶ Daha sonraları Ebu Mansur Maturîdî (ö. 333/944) ve Zernûcî (ö. 620/1223) bu kelimeyi kullanmışlardır.¹⁷ Yukarıda isimleri zikredilen Osmanlı döneminde yazılan ilmihal türü eserlerde de bu ismin, genellikle öğrenilmesi gerekli ilimler arasında sayıldığı görülmektedir. Buna örnek olarak Kadızâde Mehmed Efendi'nin bu konudaki değerlendirmesini verebiliriz. O, ilimleri farz-ı ayn, farz-ı kifâye, vacip, sünnet ve bidat ilimler olarak beş sınıfa ayırmış, ilim tahsilinde bu

10 Bünyamin Çalık, *Kadızâde Muhammed Arif Efendi'nin "Burhânu'l-Fetâvâ" Adlı Eserinin Fetvâ açısından Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum 2012, s. 111.

11 Diğer ilmihaller için bkz. Aynacı, *Osmanlı Kuruluş Dönemini Türkçe İlmihal Kitapları Çerçevesinde İlmihallerin Fikihî Yönden Değerlendirilmesi*, s. 52; Arpağuş, *Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*, s. 32-37.

12 Bkz. Kelpetin, "İlmihal" *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 140.; Bkz. Sadettin Merdin, *Mızraklı İlmihal'in İtikadî Açından Tahlili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1999, s. 1-11.

13 Bkz. Arpağuş, *Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*, s. 36-40; Harun Kırıl, "Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları İle Son Döneme Ait Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmet Rifat Bey Ve Manzum İlmihali", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Nisan 2006, Sayı: 7, s. 436-439.

14 Kelpetin, "İlmihal", *DİA*, XXII, s. 139.

15 İbn Mace, "Mukaddime", 17.

16 Arpağuş, *Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu*, s. 32.

17 Aynacı, *Osmanlı Kuruluş Dönemini Türkçe İlmihal Kitapları Çerçevesinde İlmihallerin Fikihî Yönden Değerlendirilmesi*, s. 39.

sıranın gözetilmesini gerekli görmüştür. Ona göre, farz olan ilimler, ilm-i hâl, ilm-i fıkıh ve ilm-i itikaddır. Sarf, nahiv, mantık, belâğât, ilm-i heyet gibi ilimler ise farz-ı kifâye ya da vâcip kapsamına girmektedir.¹⁸ O, kendi döneminde insanların öğrenilmesi farz ve vacip olan ilimler yerine genellikle bidat olan ilim tahsilini tercih ederek günaha girdiklerini ifade etmiştir. Ona göre farz-ı ayna kapsamına giren ilme-i hal ilmini öğrenmeden diğer ilimleri öğrenin faydası yoktur, öyle ki ilmihal ilmi öğretimini diğer ilimlerinden sonraya bırakmak dinin yıkılmasına yol açar.

Bu çalışmada Osmanlı'da ilmihal geleneğine dair yukarıdaki kısa değerlendirmelerden sonra Kadızâde Mehmed Efendi'nin hayatı, eserleri ve fikhî/içtimaî görüşlerine yer verilecek arda da bir ilmihal risâlesi olan "Risâle-i Kadızâde" adlı kısa risâlesi tanıtılarak lalinize edilecektir.

II. KADIZÂDE MEHMED EFENDİ (990/1582-1045/1635)'NİN HAYATI, ESERLERİ, FIKHÎ VE İCTİMAÎ GÖRÜŞLERİ

A. HAYATI VE ESERLERİ

Kadızâde Mehmed Efendi'nin tam adı kaynaklarda Muhammed b. Mustafa b. Muhammed (İlyas¹⁹), künyesi ise er-Rûmî el-Balikesirî olarak geçmektedir.²⁰ Hicrî 990 (1582) yılında Balıkesir'de doğmuştur. Babası Balıkesirli Doğânî Mustafa Efendinin kadı olması nedeniyle "Kadızâde" lakabıyla meşhur olmuştur.²¹ Sokullu Mehmed Paşa Tekkesinin şeyhi olan Sofyalı Büyük Kadızâde Mehmed Efendi'den ayırt edilmek için kendisine "Küçük Kadızâde" denmiştir.²² O, yazdığı şiirlerinde "ilmî" mahlasını kullandığı için İlmî Mehmed Efendi adıyla da anılmıştır.²³

İlk tahsilini memleketi Balıkesir'de Birgivi Mehmed Efendi²⁴ nin öğrencilerinde yapmıştır. Sonra İstanbul'a giderek Müderris Dursunzâde'nin muîdi (asistanı) olmuştur. Hocasında eğitimini tamamladıktan sonra Tasavvufa yönelmiş "Tefsirî" adıyla meşhur Tercan Yunus Tekkesi (Tercümen Tekkesi) şeyhi Halvetî şeyhi Tekeli

18 Kadızâde, *Mebhas-i imân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 5570, vr. 252b.

19 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, (Haz. Yard. Doç. Dr. Mehmet Sarı-Ahmet Kahraman), Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Balıkesir 1999, s. 26.

20 Bağdâdi, *Hediyyetü'l-ârifin*, Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, İstanbul 1955, II, 277; Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, Müessesetü'r -Risâle, Beyrut 1414/1993, III, 722.

21 Katip Çelebi, *Mizanü'l-hak*, TBMM Kütüphanesi, MM 469, s. 51; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1414/1993, III, 722.

22 "Kadızâde" lakabıyla tanınan başka âlimler de vardır. Bkz. Muhammed Raşit Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivasiler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s. 54.

23 Bkz. Kadızâde Mehmed Efendi, *Risâle-i müteallika b'il-ibâde*, Milli Kütüphane, no: A 858/3, vr. 78b; Sebahat Deniz, "Kadızâde Mehmed İlmî'nin Sultan IV. Murad İçin Yazdığı Manzum Duaname'si", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, İstanbul 2008, s. 18; Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivasiler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, s. 82.

24 Asıl adı Muhammed b. Pir Ali b. İskender olan Mehmet Efendi aslen Balıkesirlidir. Ömrünün son on yılını Birgi medresesinde müderris olarak geçirdiği ve kabri orada bulunduğu için "İmam Birgivi" olarak meşhur olmuştur.

Ömer Efendiye intisap etmiştir.²⁵ Bir süre tasfiye-i kalp ile meşgul olduktan sonra tasavvuf yolundan ayrılarak vaaz ve nasihat yoluna yöneldi.²⁶ Daha sonra da 1031 senesinde Birgili Şeyh Fazlullah Efendi²⁷ (ö. 1032/1622) yerine Sultan Selim Camiine vaiz olmuştur. 1032 yılında Beyazıt vaizliğine atanmıştır.²⁸ 1041/1632 yılında Süleymaniye vaizliğine getirilen Kadızâde aynı yıl Büyük Kadızâde²⁹ (ö.1041/1632) yerine Ayasofya vaiz oldu.³⁰

1044/1634 yılında Padişah ile Revan seferine giderken yolda hastalanıp Konya'dan geri döndükten sonra 1045/1635 senesi Zilkade ayında Ayasofya Camii vaiziyken elli beş yaşında vefat etmiştir.³¹ Kabri Topkapı dışında Şeyhler Mezarlığında Mesnevî mütercimi Şeyh Süleyman Nahifi (ö.1151/1738)'nin kabrinin yanındadır.³² Ölümüne "Evliya Kadızâde öldü vah!" şeklinde kayıt düşülmüş, Müstakîmzâde (ö. 1202/1789) tarafından da "Tekmîl-i mâtem-i dîn Hây-ı Munker-i tarikat" terkîpleri vefatına tarih düşürülmüştür.³³

Kadızâde aldığı eğitim ve sahip olduğu ilmi birikim ile kitap ve risâleler yazmıştır. Fakat "Kadızâde" lakabıyla anılan âlimlerinin sayılarının fazla olması ve Kadızâde Mehmed Efendi'nin eserlerine isim koymaması nedeniyle bu eserlerin tespitinde zorluklar yaşanmıştır. Kütüphanelerdeki yazma eserler taranarak yapılan lisansüstü çalışmalarda Kadızâde Mehmed Efendiye nispet edilen eser sayısının yedi³⁴, sekiz³⁵, on iki³⁶ gibi rakamlarla ifade edildiği görülmektedir.³⁷ Anlaşıldığı kadarıyla çalışmalarda eserler tespit edilirken; müellifin yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal özellikleri ile Kadızâdelilerin görüşleri esas alınmıştır.

Söz konusu eserlerin bazılarının isimleri kaynaklarda zikredilmiş ise de kütüphanelerde bulunan yazma nüshalarda bunlar genellikle "Risâle-i Kadızâde" olarak

25 Katip Çelebi, *Mizanü'l-hak*, s. 51.; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, s. 27; Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2001, XXIV,100.

26 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul ts., I, 373; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, s. 27.

27 Birgivi Mehmed Efendi'nin oğludur. Selimiye ve Bayazıt camilerinde vaizlik yapmıştır. Kabri Birgide babasının kabrinin yanındadır.

28 Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, s. 27.

29 Büyük Kadızâde olarak bilinen Şeyh Mehmed Efendi Sofyalıdır. Tasavvuf erbabından olan bu zat Mehmed Paşa Tekkesi şeyhi İştibli Şeyh Abdül-Kerim Efendi'den ders almış, onun halifesi olmuş ve söz konusu tekkenin meşihatinde bulunmuştur. Ayasofya vaizi iken vefat etmiş ve zaviyesine defnedilmiştir.

30 Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, s. 27.

31 Katip Çelebi, *Mizanü'l-hak*, s. 51; M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 373.

32 Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, s.27; M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 373

33 Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, s. 27.

34 Semiramis Çavuşoğlu, *The Kadızâdeli Movement: An Attempt of Seri"atminded reform in the Ottoman Empire* (Basılmamış doktora tezi), Princeton University, 1990.

35 Refik Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007.

36 Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivasiler Arasındaki Fikihî Tartışmalar*, s. 40-44.

37 Songül Karaca, *Kadızâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitli Metin- Sözlük-Dizin)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Rize 2012, s. 23-24.

geçmektedir. Kaynaklarda adı geçen *Risâle fi'l-mîzan*³⁸, *el-Makbûl fî hâli'l-huyûl*³⁹, *Nasru'l-ashâb ve'l-ahbâb ve Kahru'l-kilâb*⁴⁰, *İrşâdü'l-ukûdü's-selîme ile'l-usûli'l-kavîme fi ibtâli'l-bed'î'l kasîme*,⁴¹ *es-Sebâb fî reddi'r-Râfıza*⁴² ve *Menâkıbu's- sahabê*⁴³ adlı eserler ona nispet edilmektedir. Yazma Nüshalarda ise *Risâle-i Kadızâde*⁴⁴, *Mebhas-ı îman Risâlesi*,⁴⁵ *Mebâhis-i salât*,⁴⁶ *Ahvâl-i âlem*,⁴⁷ *Mesâil-i ehl-i sünnet ve'l-cemaat*, *Risâle fi'l-mîzân, Tâcu'r-resâil fî menâhici'l-vesâil*,⁴⁸ *Nushu'l hukkâm ve sebübü'n-nizâm*⁴⁹ adlı eserler Kadızâde Mehmed Efendi'ye nispet edilmiştir.⁵⁰

B. FIKHÎ VE İCTİMAÎ GÖRÜŞLERİ

Kadızâde Mehmed Efendi, küçük yaştan itibaren ilim öğrenmeye başlamış, çok sayıda hocadan ders alarak kendini geliştirmiştir. Ders aldığı hocalarından biri de İmam Birgivi'nin oğlu ve aynı zamanda talebesi olan Fazlullah Efendi'dir.⁵¹ Hanefî mezhebine mensup⁵² etkili bir vaiz ve mütekellim⁵³ olan Kadızâde Mehmed Efendi tefsir, hadis ve fıkıh ilminde ihtisas sahibi olmuştur. Haftanın dört gününü derse hasreder diğer günlerini ise vaaz ile geçirirdi. Kaynaklarda onun İstanbul'da Murad Paşa Camii'nde *Molla Cami*, *Muhtasar* ve *Sadru's-Şeria* dersleri verdiği, evine yakın mescitte halka açık derslere devam ettiği, buralarda verdiği dersler ve vaazlarıyla meşhur olduğu ifade edilmiştir.⁵⁴ Kâtip Çelebi de Kadızâde Mehmed Efendi'nin derslerine katılmış, bir bakıma onun talebesi olmuştur. Bu durum, *Keşfü'z-zünûn*'da Kâtip Çelebi'nin biyografisi anlatılırken kullanılan şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

- 38 Bağdâdi, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 277; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, III, 722. Bu risâle, Müftü Sun'ullah Efendinin isteği üzerine yazılmıştır.
- 39 Bağdâdi, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 277; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, III, 722; M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 73. Kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında Kadızâde Mehmed Efendi'ye nisbet edilen bu eser Abdülmeccid Sivâsi'nin müridi Şeyh Küçük Muhammed Kadızâde Efendi'ye aittir. (Bkz: Vassaf, *Osmanzâde Hüseyin, Sefîne-i Evliyâ*, Haz: Mehmed Akkuş, Ali Yılmaz, İstanbul 2006, III, s. 383)
- 40 Bağdâdi, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 277; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, III, 722. Bu eserde, arkadaşların ve dostların yardımını ve düşmanların kahrolması gibi konuları ele almaktadır.
- 41 Bağdâdi, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 277; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, III, 722. Bu eser, bidatlere karşı akl-ı selimle davranmanın gerekli oluşuna ve raksın caiz olmadığına dair yazılmıştır.
- 42 Bağdâdi, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 277. Bu eserde, Rafizi ve benzeri fırkaların reddedilme gerekçeleri konu edilmektedir.
- 43 M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 373. Kütüphane kayıtlarında rastlayamadığımız bu eserde sahabe menkibelerine yer verildiği düşünülmektedir.
- 44 Kütüphane kayıtlarında bu adla Kadızâde Mehmed Efendi'ye nisbet edilen birçok yazma nüsha bulunmaktadır. Bu adla ulaştığımız yazmaların hemen tamamının makale konumuz olan risâle olduğunu tespit ettik.
- 45 İman, sigara ve kahve konularının ele alındığı bir eserdir. Bu serde ayrıca müellif, içinde bulunduğu zamanın son derece kötü olduğuna vurgu yapmıştır.
- 46 İlimi teşvik eden şiir ve yazılarla namaz konularını ele almaktadır.
- 47 Padişah IV. Murad'da takdim edilen ve zamanın bozukluk ve aksaklıklarını dile getiren şiirlerden oluşmaktadır.
- 48 Yapılması gereken ıslahatları Padişah IV. Murad'a öneren bir eserdir. Esasen İbn Teymiye'nin *es-Siyasetü's-şer'iyye*'sinin Türkçe'ye tercümesidir.
- 49 Kadızâde'ye nisbet edilen bu eserde devlet yönetimi ve devlet ile teba arasındaki ilişki anlatılmaktadır.
- 50 Bkz. Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivasiler Arasındaki Fıkıhî Tartışmalar*, s. 41-44; Karaca, *Kadızâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid (İnceleme-Tenkitli Metin- Sözlük-Dizin)*, s. 23-24.
- 51 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts., I, s. 14.
- 52 Bağdâdi, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 277; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, III, 722.
- 53 Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, III, 722.
- 54 Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hak*, s. 51; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, s. 27.

“1038 yılında askerlerle birlikte Erzurum muhasarasından Âsitâne’ye (İstanbul’a) döndükten sonra bir gün İstanbul’da Fatih Sultan Mehmed Camii-ne gitti. Orada Kadızâde diye tanınan Balıkesirli Şeyh Muhammed b. Mustafayı ders verirken gördü. Güzel ve etkileyici konuşan bir âlimdi. Onun konuşması Kâtip Çelebi’yi babasının vasiyeti olan ilim talebine yöneltti. Böylece Kâtip Çelebi Kadızâde’nin derslerine dâhil oldu...”⁵⁵

Kadızâde Mehmed Efendi’nin talebesi olan Kâtip Çelebi, ilk bilgilerini onda tekrarlamış, kısa zamanda ilmî meleke kazanmıştı. O, 1039/1630 yılından önce ve 1041/1632 yılında Hem edan ve Bağdat Seferinden döndükten sonra İstanbul’da Kadızâde’den *Beyzavî Tefsiri*, Seyyid Şerif Cürcânî’nin *Mevâkıf’l-adudiyye* şerhi ile Gazalî’nin *İhyâu ulûmîd-dîn*, Molla Hüsrev’in *ed-Dürer şerhu’l-Gürer* ve Birgivî Mehmed Efendi’nin *et-Tarîkatü’l- Muhammediyye* adlı eserini okumuştur.⁵⁶

Kadızâde Mehmed Efendi, aldığı eğitimden, verdiği derslerden, yazdığı kitap ve risâlelerden da anlaşıldığı üzere kendini yetiştirmiş, vaazlarında ortaya koyduğu akıcı, etkili ve sert üslûbunun etkisiyle talebe ve dinleyicilerinin üzerinde büyük tesirler bırakmış, görüşleriyle bir döneme damgasını vurmuş bir âlimdir. Yaşadığı dönem hakkında olumsuz düşünceler içinde olan Kadızâde Mehmed Efendi, zamanın dışarıya bile çıkılamayacak kadar kötülüklerle dolu olduğuna inanmıştır. Ona göre bu kötülüklerin sebebi bidat ve hurafelerdir. Bunların yoğun olarak tasavvuf tekkelerinde neşv-ü nemâ bulduğuna inanan Kadızâde Mehmed Efendi, yazdığı risâlelerde ve verdiği vaazlarda söz konusu bidat ve hurafelere karşı sert uyarılarda bulunmuştur. Bu şekilde o, XVII. asırda IV. Murad devrinin (1623-1640) başlarından IV. Mehmed’in saltanatının (1648-1687) sekizinci yılına kadar yaklaşık otuz küsur yıl süren Kadızâdeliler hareketinin öncülüğünü yapmıştır.⁵⁷

Kadızâdeliler hareketinin fikrî temelleri XVI. yüzyılın meşhur âlimlerinden Birgivî Mehmed Efendi’ye ve onun da ilham kaynağı olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328)’ye dayanmaktadır. Aralarında mezhep farklılığı olsa da bu iki şahsiyetin öngördüğü temel felsefe; devletin geri kalmışlığından kurtulmanın, sonradan ihdâs edilen ve dinin aslında bulunmayan yeniliklerin terk edilmesi ve böylece dinin ilk, saf ve orijinal haline dönülmesiyle gerçekleşecek olması idi. Asr-ı saâdetten uzaklaşıldığı için ortaya çıkan problemlerin tamamı, ancak şeriatin ruhuna aykırı olan bu yeniliklerden kurtarmak suretiyle çözüme kavuşturulabilirdi.⁵⁸

Birgivî Mehmed Efendi Müslüman geleneğine mal olmuş bazı inançlar ile örf ve adetlere bidat oldukları ve halkı İslâm’ın özünden uzaklaştırdıkları gerekçesiyle

55 Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 14.

56 Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 14.

57 Bkz. Ferhat Koca, “Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar İle Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, s. 73-131.

58 Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivasiler Arasındaki Fikihî Tartışmalar*, s. 84.

karşı çıkmış, idârî görevlerdeki ulemayı bunlara engel olmamakla suçlamıştır. Aynı zamanda tasavvufu uyuşmayan mizacının etkisiyle bazı tasavvuf çevrelerini de bundan sorumlu tutmuştur.⁵⁹ Balıkesir'de Birgivi Mehmed Efendi'nin talebelerinden aldığı derslerle ilme başlayan Kadızâde Mehmed Efendi⁶⁰ onun bidatlere, hurafelere ve sûfilerin bazı yanlış uygulamalarına karşı olan tutumunu benimsemiştir. Bu nedenle o, özellikle Halvetî şeyhlerinden Abdülmecid Sivâsî (ö. 1049//1639) ile tarihe "Fakılar ile Sofular" veya "Kadızâdeliler-Sivâsîler" mücadelesi" olarak geçen sert tartışmalara girişmiş ve bu mücadele, her ikisinin ölümünden sonra Kadızâde taraftarı Üstüvânî Mehmed Efendi ile bazı tarikat şeyhleri arasında giderek şiddetini artıran bir biçimde devam etmiştir.⁶¹

Söz konusu iki gurubun temel tartışma konuları arasında aklî ilimlerin gerekliliği, Hızır'ın hayatta olup olmadığı, ezan, na't-ı Nebî ve mevlid gibi metinlerin makamla okunması, teganni, raks ve deveranın cevazı, bir hürmet ifadesi olarak Hz. Peygamber'in adı geçince salavat, sahabenin adı anılınca da "Radyallahu anh" demenin (tasliye ve tarziye) gerekliliği, tütün, kahve ve afyon gibi keyif verici maddeleri kullanmanın cevazı, Hz. Peygamber'in anne ve babasının imanının ne durumda olduğu, Firavun'un imanla ölüp ölmediği, Muhyiddin İbnü'l-Arabî hakkında ne düşünüldüğü, Yezid'e lanet, bidatler, kabir ziyareti, Regâib, Berat ve Kadir gecesi namazları, namazlardan sonra müsâfaha, selam verirken eğilmek, iyiliği emir ve kötülükten nehiy ve millet kavramının mahiyeti ve kapsamının ne olduğu hususları gibi itikat, ibadet ve tasavvuf alanına ait konularla bazı sosyal meseleler yer almaktadır.⁶²

Burada Kadızâdeliler-Sivasîler tartışmasına konu olan fikhî meseleler bağlamında Kadızâde Mehmed Efendi'nin bazı görüşlerine kısaca yer vermek istiyoruz.

Bu meselelerden biri devlet yönetiminde rüşvete yer vermemek, işi ehline vermektir. Kadızâde Mehmed Efendi, devlet yönetimi ve halk idaresi konularında padişaha verdiği nasihatlerde nizamın ve adaletin sağlanabilmesi için emanetleri ehline teslim etmenin, tamahı terk etmenin ve hiçbir koşulda rüşvet almamanın gerektiğini belirtmiştir.⁶³

Diğer bir mesele tütündür. Kadızâde, eserlerinde sigaranın zararlarını ve yol açtığı kötülüklerini, yasaklanmasının sebeplerini etraflıca açıklamıştır. Ona göre tütün, İngiliz ve Yahudilerin Müslümanlardan intikam almak için ürettikleri bir

59 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s. 354; Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 60-24; Yüksel, "Birgivi", *DİA*, İstanbul 1992, s. 191-194.

60 Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hak*, s. 51; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, s. 27.

61 Koca, "Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakılar İle Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni", s. 73-131.

62 Bkz. Nâimâ, Mustafa Efendi, *Tarih-i Nâimâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsâti ahbâri'l-hâfikayn)*, I-IV, Terc. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2007, II, s. 1705; Koca, "Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakılar İle Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni", s. 73-131; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, 29-30.

63 Kadızâde, *Nushu'l-hukâm*, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi, no: 327, vr. 2.

buluş olup en başta Osmanlı ekonomisini derinden sarsan bir israfa sebep olmaktadır. Bir milyon insan her gün yüz bin kuruş değerinde bir parayı sigara için harcamaktadır. Malını sigara için saçıp savuran kişiler şeytanın kardeşleri olup, zulmün ve kötülüğün artmasına neden olmaktadır. İkinci olarak sigara, akla, bedene ve dine zarar verdiği için yasaklanmalıdır. Bir şeyin zararlı olması, onun haramlığına kâfi gelir. Ayrıca bazı hastalıklara şifa bulmak için sigara içenler başka ve daha ağır hastalıklara yakalanmaktadır. Bütün bunların yanında, sigara içmek; dinin amaçlarının dışında bir eğlence olduğundan en azından abes olarak değerlendirilmelidir. Eğlence maksatlı sigara içenler günahkâr olup, sürekli acı içinde yaşarlar ve huzur bulmazlar.⁶⁴

Kadıızâde 1550'li yıllarda İstanbul'a getirilen kahve ile, aynı yıllarda açılan kahvehaneler hakkında bazı görüşler ortaya koymuştur. O, Ebussud Efendi'nin fetvası dahil kahvenin haram olduğuna dair verilen fetvaları zikrettikten sonra satranç, tavla ve çalgı olmayan kahvehanelerde içilmesinin haram olamayacağına hatta mubah olacağına dair kendi görüşünü belirtmiştir.⁶⁵ Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre; "Kadıızâde, kendisine sigara ve kahvenin Allah tarafından haram edilmemiş olduğu söylendiği zaman, "Ülû'l-emr olan padişahın menetmesiyle terki lazım gelir, dinlemeyenler katl olunur" diye cevap vermiş, Sultan Murad'ın bu fetva ile amel ederek haklı haksız pek çok adam öldürmesine sebep olmuştur."⁶⁶

Kadıızâde Mehmed Efendi'nin kabir ziyaretine tamamen karşı olmadığı, sadece bu ziyaretler sırasında yapılan yanlış uygulamalarla mücadele ettiği görülmektedir.⁶⁷ Kadıızâde Mehmed Efendi'nin cenazesi, isteği üzerine zikirsiz ve tehilsiz olarak kaldırılmış ve defnedilmiştir.⁶⁸ Kadıızâde Mehmed Efendi'ye göre raks etmek, çalgı çalmak ve tegannî, -İmam Şâfiî'nin iki rivayetinden birinde olmak üzere- dört mezhepte de haramdır.⁶⁹

Cemaatle nafile namaz kılmak konusuna gelince; Hanefî fetva kitaplarında cemaatle nafile namaz kılmamanın mekruh veya haram olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Namaza dair yazmış olduğu, çalışma konumuz olan kısa ilmihalde Kadıızâde Mehmed Efendi, âlimlerin tamamının teravih, teravihten sonraki vitir ve küsuf namazı dışındaki nafile namazları cemaatle kılmayı bidat-i mekrûha ve kabîha olarak kabul ettiğini belirtmiştir. İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'den gelen tercih edilen görüşe göre istiskâ (yağmur duası) namazı da cemaatle kılınabilir. Kadıızâde, belirtilen nafile namazlar dışında cemaatle namaz kılma hususunda ısrar eden

64 Kadıızâde, *Mebhas-i imân*, vr. 267.

65 Kadıızâde, *Mebhas-i imân*, vr. 271a.

66 Bkz. Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivasîler Arasındaki Fikihî Tartışmalar*, s. 129.

67 Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivasîler Arasındaki Fikihî Tartışmalar*, s. 131.

68 Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivasîler Arasındaki Fikihî Tartışmalar*, s. 132.

69 Kadıızâde, *Mebhas-i imân*, vr. 313b.

kimsenin bidat ehli olduğunu söylemiştir. Ona göre; teravîh, küsuf ve istiskâ namazından başka bütün nafilâ namazları başkalarına haber vererek cemaatle kılmak mekruhtur. Eğer çağrılmadan bir veya iki kişi ile kılınırsa mekruh olmaz.⁷⁰

Kadızâde Mehmed Efendi yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz fıkhî ve sosyal alandaki görüşlerini zikrederken genellikle mensubu bulunduğu Hanefî Mezhebinin muteber kitaplarını referans göstermiştir. Bu kitaplardan bazıları Ebû Yusuf (ö. 113/731)'un *Emâli*, Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)'nin *Umde*, Ömer Nesefî (ö. 537/1143)'nin *Akâidü'n-Nesefî*, Sadeddin Taftazânî (ö. 729/1389)'nin *Şerhu'l-akâid*, İmam-ı Azam (ö. 150/767)'in *Fıkhu'l-ekber*, Merginânî (ö. 673/1274)'nin *el-Hidâye*, Cürçânî (ö. 816/1413)'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*, ve Birgivi'nin *et-Târikâtü'l-Muhammediyye* adlı eserleridir.⁷¹

III. İLMİHAL RİSALESİ'NİN KADIZÂDE'YE NİSBETİ, MUHTEVASI VE OSMANLI DÖNEMİ TÜRKÇE İLMİHALER ARASINDAKİ YERİ

A. RİSALENİN KADIZÂDE'YE NİSBETİ

İlmihali öğrenmenin farz-ı ayn olduğunu söyleyen Kadızâde Mehmed Efendi bu ilmin öğrenimine o kadar önem vermiştir ki toplumsal, siyasal hatta askeri alandaki başarıların veya başarısızlıkların, o ilmin öğretilip öğretilmemesine bağlamıştır. Ona göre ilmihal bilmeyen çok sayıdaki asker az sayıdaki düşman askerine karşı muzaffer olamaz. O, bu konuda "Siz Allah'a yardım ederseniz Allah da size yardım eder."⁷² mealindeki ayeti delil göstermiştir. Kadızâde Mehmed Efendi, küfrün hâkim olduğu bir dönemde Hz. Peygamber'in ve ashabının muzaffer olmasını da ilmihal ve benzer ilimleri bilmelerine bağlamıştır.⁷³

Ona göre yaşadığı dönemde toplumda görülmeye başlanan dini ve ahlaki bozulma ile ortaya çıkan askeri başarısızlıklar ilmihal öğretimini yeterince yapılamayışına bağlıdır. Nitekim Hz. Peygamber'den bu yana Müslüman askerlerin sayısı çoğalmış olsa da, ilmihal eğitimine önem verilmediğinden ordu ve toplum içindeki zındıklar bilinmemekte ve bu yüzden fetih müyesser olmamaktadır. Şayet toplum, ilmihal öğrenmeye yeterince ihtimam gösterip bu ilmi öğrense idi tüm zındık, sapık ve bozuk gruplar belli olup ülkeyi terk etmek zorunda kalırlardı, bunları gören küfür ehli de Müslüman olurdu.⁷⁴

İlmihal öğrenmeye bu derece önem veren Kadızâde Mehmed Efendi namaz konusuna ağırlık veren kısa fakat derinlikli bir risâle kaleme almıştır. Çalışmamıza

70 Kadızâde, *Risâle-i Kadızâde*, vr.76ab-77a.

71 Bkz. Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivasiler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar*, s. 82.

72 Muhammed, 47/7.

73 Kadızâde, *Mebhas-i imân*, vr. 253-255

74 Kadızâde, *Mebhas-i imân*, vr. 258-259.

konu olan risâlenin, Kadızâde Mehmed Efendiye nispetle çok sayıda yazma nüshası mevcuttur. Yazma nüshalarda “*Risâle-i Kadızâde*”, kataloglarda ise “*Risâle-i Salât*”, “*Risâle-i Mûteallika bil-ibâde*”, “*İlmihal Risâlesi*” gibi isimlerle yer almaktadır. Risâle, bazı yazma nüshalarda ve kataloglarda müellif ismi olmaksızın yer almaktadır. Kadızâde üzerine yapılan bazı çalışmalarda ise söz konusu risâle İlmihal Risâlesi/İman ve İslâm Risâlesi/Namaz Risâlesi gibi isimlerle yer almaktadır.⁷⁵ Söz konusu risâlenin çok sayıda yazma nüshasının sonunda “İlmî” mahlasıyla yer alan sekiz beyitlik şiir de bu risâlenin Kadızâde Mehmed Efendi’ye ait olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde de bu ilmihal risâlesinin Kadızâde’ye ait olduğu belirtilmiştir.⁷⁷

B. RİSALENİN MUHTEVASI

Besmele, hamdele ve salât-ü selam ile başlayan bu risâle, hak talibi Müslümanlara hitaben yazılmıştır. Önce iman ve İslâm’ın, Hz. Muhammed’in Allah’tan getirdiği Kur’an ve Sünnete kalpten inanmak ve bunu diliyle ikrar etmiş olduğunu söylemiştir. Ardından da namaz ibadetinin farz, vacip ve sünnet olmak üzere üç kısımdan oluştuğunu ifade etmiş ve bunları açıklamıştır. Farz namazlar, farz-ı kifâye ve farz-ı ayn olmak üzere iki kısımdır. Buna göre cenaze namazı farz-ı kifâye; iki rekât sabah namazı, dört rekât öğle namazı, dört rekât ikindi namazı, üç rekât akşam namazı, dört rekât yatsı namazı ve iki rekât cuma namazı farz-ı ayn’dır. Bu namazlar telafisi mümkün olmayan namazlardır. Kadızâde, bu namazları kılmaksızın başka bir yol ile namaz borcundan kurtulacağına inanan Müslümanın küfre düşeceğini ifade etmiştir.

Kadızâde, vacip namazlar başlığında her gece kılınan vitir ve dokuz tekbir ile iki rekât olarak kılınan bayram namazlarına yer vermiştir. Sünnet namazları “müekkede” ve “gayr-ı müekkede” olmak üzere iki kısma ayırmış rekât sayılarıyla birlikte bunları zikretmiştir. Birinci gurupta sabah namazından önce iki rekât, öğle namazından önce dört sonra iki rekât, akşam namazından sonra iki rekât, yatsı namazından sonra iki rekât, cuma namazından önce dört rekât⁷⁸ ve en azı iki en çoğu yirmi rekât olan teheccüd namazını saymıştır. İkinci gurup olan sünneti gayr-i müzekkerde kapsamında ise; öğle namazından sonra dört rekât, ikindi namazından önce dört rekât, akşam namazından sonra altı rekât esvabın, ardından yirmi rekât Beyt’im-cennet, yatsı namazından önce dört rekât, vitirden sonra iki rekât, sekiz

75 Bkz. Karaca, *Kadızâde Mehmed Efend, Manzûme-i Akâid*, s. 24.

76 Risâle’nin bazı yazmalarında metnin sonunda bu şiir yer almaktadır. Şiirin ikinci beyiti şöyledir: “*Nakl-i kitab itmek gerek/Fikri savâb itmek gerek/İlmi cevab itmek gerek/ İzân bizimdir hak söze.*” (Kadızâde Mehmed Efendi, *Risâle-i Mûteallika bil-ibâde*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 858/3, vr. 78b- 136b.)

77 Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdaliler”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 102.

rekât idrak namazı, on iki rekât dua namazı, dört rekât teşbih namazı, iki rekât şükre-i vurdu' ve tahiyetü'l-mescid –ki günde beş vakitten yirmi rekât eder-namazlarını zikretmiştir. Bu açıklamalardan sonra o bir gün ve bir gecede kılınması meşru olan farz, vacip ve sünnet namazların toplam yüz otuz dört rekât olduğunu ifade etmiştir. Risâlede her gün ve gece kılınması meşru olan farz, vacip ve sünnet namazların toplam rekât sayısı yüz otuz dört olarak zikredilmiştir.⁷⁹

Kadızâde daha sonra bazı vakitlerde kılınması meşru olan sünnet namazları zikretmiştir. Bunlar ay ve güneş tutulması, yağmur, istihare, ihtiyaç, şiddetli rüzgâr, şiddetli yağmur ve kar, şiddetli karanlık, deprem, düşman zulmü, tövbe, Kur'an ezberleme, zıfâf, evlenme, ihram, tavaf, Kâbe'ye varış, yola çıkma ve dönüş, zararı giderme gibi durumlarda kılınan ikişer rekât namazlarla yirmi rekât olan teravîh namazlarıdır. Bunların da toplamda altmış dört rekât ettiğini ifade etmiştir. O, cuma namazının farz ve sünnetleri, iki bayram namazının dört rekât, vacip namazların yirmi dört rekât, toplamda seksen sekiz⁸⁰ rekât olduğunu önceki yüz otuz dört rekât ile birlikte tamamının iki yüz yirmi iki rekât⁸¹ olduğunu söylemiştir.

Kadızâde namazın rekâtlarını hesapladıktan sonra beş vakit namazın cemaatle kılınmasının sünnet-i müekkede olduğunu, Cuma namazının farzıyla bayram namazlarının cemaatle kılınmasının şart olduğunu belirtmiştir. Bu namazlar cemaatsiz kılınmaz. Teravîh namazı, vitir ve küsuf namazları ile salât-ı istiskâ (yağmur) namazları cemaatle kılınabilir. Söz konusu namazlardan başkasını cemaatle kılmak mekruhtur, bidat-ı kabîha (kötü bidat)'dır. Cemaatle kılmakta ısrar edenler günahkâr olur. Kerahet vakitlerinde namaz kılınmaması gerektiğini söyleyen ve bunları tadat eden Kadızâde, ayrıca Ramazan Bayramında bir, kurban bayramında dört gün olmak üzere yılda beş gün oruç tutmanın haram olacağını ifade etmiştir.

Risâlede, yukarıda belirtilen namazlardan başka herhangi bir namazın meşru namaz olmadığı, bunları bazı bidatçı ve cahillerin uydurdukları vurgulanmıştır. Bunlar Hz. Peygambere atılan iftirâlardır. Regaip namazı, Berat namazı ve Kadir namazı bu tür namazlardandır. Kadızâde, Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Halep, Mağrip, Özbek ve Hint diyarlarından insanlarla görüşüğünü, bunların hiç birinde bu tür namaz kılınmadığını söylemiştir. O, Müslümanlara farz, vacip ve sünnet namazların yeterli olacağını diğerlerine gerek olmadığını vurgulamıştır.

79 Risâlenin bazı nüshalarında bu sayı otuz altı olarak zikredilmiştir. Bkz. Kadızâde, *Risâle-i Kadızâde*, Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 4499/2, vr. 66.

80 Edirne Selimiye nüshasında bu sayı seksen altı olarak ifade edilmiştir. Bkz. Kadızâde, *Risâle-i Kadızâde*, Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 4499/2, vr. 67

81 Risâlenin diğer nüshalarında da bu rakam yüz yirmi iki olarak zikredilmektedir. Bkz. Kadızâde, *Risâle-i Kadızâde*, Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 4499/2, vr. 67; Kâdi-zâde Mehmed Efendi, *Risâle-i Salât*, Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, no: 17/3, vr. 159; *Risâle fi Ahkâmîs-Salât*, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, no:510/4, vr.133.

Kadıızâde, bidat ile meşgul olmanın bir kabahat olduğunu bir örnekle açıklamıştır. Mesela, cömert ve ikramı seven zengin bir kimse, iki yüz büyük tabağa lezzetli yemekler hazırlayıp misafirlerine ikram etse onlar da söz konusu ikramı kabul etmeyip bir başkasının getirdiği sıradan yemekleri yeseler bu duruma ikram sahibini nasıl üzülürse Hz. Peygamber de kendi getirdiği sünnetleri yapmayıp bidatçılerin uydurduğunu yapanları görünce aynı şekilde üzülür. Kadıızâde, Müslümanlara risâlesinde de belirttiği Rasulüllah'ın öğrettiği iki yüz yirmi iki rekât namaz ile ibadetin yeteceğini, bunların dışındaki namazların ibadet olmayacağını bunların bir vebal olduğunu bir kez daha vurgulamış ve ayet ve hadislerle bu durumu açıklamıştır.⁸² Son olarak Kadıızâde, bazı müfteri, ikiyüzlü cahil ve fesatçıların kendisini bidatlere karşı tutumundan dolayı insanları namaz kılmaktan menetmekle suçladıklarını ancak gerçeğin öyle olmadığını söz konusu insanların Kur'an'a Hz. Peygambere muhalefet ettiklerini ifade etmiştir.

C. RİSALENİN OSMANLI DÖNEMİ TÜRKÇE İLMİHAL ÇALIŞMALARI ARASINDAKİ YERİ

Burada çalışmamızın konusunu teşkil eden Kadıızâde'nin ilmihal risâlesinin, Türkçe ilmihal risâleleri arasındaki yeri hakkında ışık tutması bakımından görüşlerinden etkilendiği Birgivi Mehmed Efendi ile etkilediği Üstüvânî Mehmed Efendi'nin risâleleriyle kısa bir karşılaştırma yapılmaya çalışılacaktır. XVI. Yüzyıl Osmanlı İslam âlimlerinden Birgivi Mehmed Efendi ile XVII. Yüzyıl Osmanlı İslam âlimi/vaizi Üstüvânî Mehmed Efendi'nin Türkçe risâleleriyle XVII. Asrın başlarında yaşamış ve Kadıızâdeliler olarak bilinen hareketin öncülüğünü yapmış Kadıızâde Mehmed Efendi'nin ilmihal risâlesini birlikte değerlendirirken şu hususun göz önünde bulundurulması doğru olacaktır:

Kadıızâde ve Üstüvânî, İslam'a sonradan dâhil edilen ve adına bidat dedikleri birçok uygulamaya karşı çıkmış, devlet ve toplum hayatında yaşanan olumsuzlukların İslam'ın özünden uzaklaşmaktan kaynaklandığını iddia etmiş, tarikatların içinde neşv-ü nemâ bulan raks, sema ve teganni gibi bazı uygulamalara karşı savaş açmış Kadıızâdeliler hareketinin önemli isimlerindedir. Hareketin ortaya çıkmasında Kadıızâde Mehmed Efendi, gelişmesi ve sona ermesinde Üstüvânî Mehmed Efendi büyük rol oynamıştır. Her ikisi de Birgivi Mehmed Efendi'nin devlet kademelerinde ve sosyal hayatta ortaya çıkan dinin özüne aykırı, dini hayata sonradan girmiş uygulamalara ve bidatlere karşı yürüttüğü ilmi ve fikri mücadeleden etkilenmişlerdir. Yaptıkları vaazlarda ve yazdıkları risâlelerde İmam Birgivi'ye sık sık atıfta bulunmuşlardır. Bu nedenle Kadıızâdeliler hareketinin fikri altyapısını ve

82 Bkz. Hûd, 11/18; Şûra, 42/21; Buhârî, "İ'tisâm", 20; "Büyu", 60.

arka planını İmam Birgivi'nin düşüncelerinin oluşturduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle de gerek Kadızâde Mehmed Efendi'nin gerekse ondan sonra kaleme alınan Üstüvânî'nin risâlelerinde Birgivi'nin dinî/fıkhî görüşlerinin etkisi görülmektedir.

Birgivi Mehmed Efendi'nin, itikat, ibadet ve ahlak konularını özetleyen ilmihal niteliğinde ki "Vasiyetname" adlı meşhur risâlesinde başta Allah'a, meleklerle, peygamberlere ve kitaplara iman, kaza, kader, kıyamet, kabir azabı, cennet, cehennem, sırat, mizan gibi inanç esaslarıyla ilgili temel konular yer almaktadır. Daha sonra din, millet ve şeriat kavramlarına açıklık getirmiştir. Mesela ona göre din ve millet, Hz. Peygamberin inanç konularına ilişkin, şeriat ise ameli konularda getirdiği mesajlardır. Ardından mezhepler hakkında bilgiler verilmiş, farz, vacip, mubah, haram, mekruh, sünnet ve müstehab gibi mükelleflerin fiillerine ilişkin kavramları açıklanmıştır. Daha sonra ahlaki konulara yer verilmiş; kibir, kin, dünya ve makam sevgisi, tûl-i emel, nefse uyma, inat ve tamahkârlık gibi kaçınılması gereken ahlak-ı zemîme (kötü huylar) ile sabır, şükür, ihlas, tevekkül, tevazu gibi övülen ve yapılması teşvik edilen ahlak-ı hamîde (iyi huylar) kavramları açıklanmıştır. Takva konusu alt başlıklarıyla birlikte ele alınmış, takvaya manî olan afetler açıklanmıştır. Bu başlık altında ayrıca, Müslümanı küfre götüren lafızların neler olduğu beyan edilmiştir.

Risâlenin son bölümünde ahiret yolcusuna nasihatler adıyla ibadet konularına yer verilmiştir. Birgivi, ilmihali farz ayn olan ilimler kategorisinde değerlendirmiş ve bu ilmin öğrenilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle de o bu bölümde, ıskat-ı salât, mezarın kazılması, cenazenin yıkanması, cenaze namazı, kabirde Kur'an okuma, telkin, ölmek üzere olan (muhtazar) kimse ve cenazeye ilişkin konulara yer vermiştir. Ardından farz ve sünnetleriyle birlikte abdest, abdestin mekruhları ve abdesti bozan şeyler açıklanmıştır. Farz ve sünnetleriyle gusül konusu ile guslü gerektiren durumlar da bu bölümde açıklanmıştır. Namaz konusu bu bölümde şart, rükün, vacip ve sünnetleriyle birlikte yer almış, namazı bozan şeyler ve namaz duaları açıklanmıştır. Avret yerini örtmek, namaza başlarken niyet etmek, kibleye yönelmek, namazı vaktinde kılmak necasetten taharet, abdest almak ve namaza "Allahü ekber" lafzıyla başlamak namazın şartları olarak sayılmıştır. Kıyam (ayakta durma), namazın ilk iki rekâtında Kur'an'dan birer ayet okuma, her rekâtta bir rükû, iki secde ve namazın sonunda tahiyat okuyacak kadar oturmak ise namazın rükünleri arasında sayılmıştır. Bu açıklamalara bakıldığında bu risâlede, günümüz ilmihal kitaplarında namazın rükünlerinin arasında sayılan "namaza "Allahü Ekber" lafzı ile başlamak (iftitah tekbiri)" burada namazın şartları arasında sayılmıştır. Hayız ve nifas konusu da bu bölümde yer alan konular arasındadır.⁸³

83 İmam Birgivi, *Risâle-i Birgivi, (Mü'minlere Nasihat)*, (Sadeleştirenler: Mehmed Şevket Eygi-Ahmed Ersin Yücel), Bedir Yayınevi, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1964, s. 4-91.

Kadıızâde Mehmed Efendi'den sonra onun dinî ve fikrî çizgisini devam ettiren Üstüvânî Mehmed Efendi de Kadıızâde gibi ilmihal bilgisinin her erkek ve kadın için farz olduğunu ifade etmiş bu konuda Birgivî'nin *et-Tarikatül-Muhammediyye* adlı eserini referans göstererek şöyle demiştir: "Mümine farzın ilmini bilmek farzdır, vacibin ilmini bilmek vaciptir, sünnetin ilmini bilmek sünnettir, müstehabın ilmini bilmek müstehabdır. Tarikat-ı Muhammediyye'de farz-ı ayn olan ilimler beyanında olan birinci bölüm içinde yazar."⁸⁴ İlmihali bilmenin gerekliliğine inanan Üstüvânî'nin de bir ilmihal risâlesi (Risâle-i Üstüvânî) vardır. Bu risâle, metinde belirtildiği gibi ismini zikretmeyen bir öğrencisi tarafından Üstüvânî'nin derslerinde tuttuğu notlardan oluşmuştur.⁸⁵ Türkçe kaleme alınan bu risâle, on yedinci yüzyılın en çok okunan ilmihallerinden biridir. Çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.⁸⁶

İbadet ve taatın nasıl yapılacağına bilinmesinin gerekliliği üzerinde durulan risâle yazarının ifadesiyle doksan altı pare kitaptan faydalanılarak kaleme alınmıştır.⁸⁷ Risâle'de önce iman ve İslam'ın şartları açıklanmakta daha sonra bablar halinde çeşitli dini meseleler hakkında bilgiler verilmektedir. Allah'a, meleklerle, kitaplara, ahiret gününe iman, kadere hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine iman gibi itikat esasları ile İslam'ın şartları icmalî olarak ifade edilmiş tafsilât için Birgivî'nin Risâlesi'ne müracaat edilmesi tavsiye edilmiştir.⁸⁸

Risâlenin içeriğine bakıldığında söz konusu bölümlerde/baplarda, istinga, guslû gerektiren durumlar, guslün farzları ve sünnetleri, mekruhları, abdestin farz, sünnet, münteha ve mekruhları, misvakın faydaları, abdesti bozan hususlar, camiye girmenin adabı, namazların farz, vacip, sünnet, münteha ve mekruhları, ta'dil-i erkân, namazda mubah olan durumlar, Cuma'nın adabı, Bayram namazıyla ilgili konular, vitir namazına müteallik konular, namazı vaktinde kılmanın faydalarıyla kazaya bırakmanın zararları, imam ve mukteziye müteallik konular, sehiv secdesi ve ezana müteallik meseleler, dört rekât namazda kırk vacibin bulunması, oruç, zekâtın şartları, zekâta tabi mallar, haccın vacipleri, fitre, abdest ve meshe dair konular, namaz vakitleri, kerahet vakitleri, teyemmüm, niyet, müfsit, sünnet-i müzekkerde namazlar, misafir ve özür sahibine dair meseleler, kazaya kalmış namazlar, gusle müteallik meseleler, namazı bozmayan meseleler, sehiv secdesi gerektirmeyen durumlar, tilavet secdesi, çeşitli meseleler (mesail-i i şette), ilim öğrenmenin hükümleri, namaz içinde uyku, cenaze namazı, millet ve diğerlerine dair meseleler, ulemanın haram ve mekruh olduğunu beyan ettikleri meseleler, devre, raks ve teğanni, şirk, hayıf ve nifaksa dair olan konuların ele alındığı görülmektedir.⁸⁹

84 Üstüvânî Mehmed Efendi, *Ustuvânî*, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, İlahiyat Fakültesi, no: 12008/YZ0271, vr. 81b-81a.

85 *Ustuvânî*, vr. 1b-2a.

86 *Ustuvânî*, vr. 110.

87 *Ustuvânî*, vr. 2b-2a.

88 *Ustuvânî*, vr. 7a.

89 Üstüvânî, vr. 2b-110a; Bkz. Hüseyin Yurdaydın, "Üstüvânî Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1962, X, 73-74.

Muhtevası hakkında bilgi verilen Kadızâde Mehmed Efendi'nin risâlesiyle söz konusu yukarıdaki iki risâleye bakıldığında her üçünün de sade, anlaşılır bir Türkçe ile kaleme alındıkları görülmektedir. Bu uygulamanın arka planında öğrenilmesi farz olan ilimler arasında sayılan ilmihalin herkes tarafından anlaşılıp öğrenilmesi düşüncesinin olduğu söylenebilir. Aynı risâlelerde, müelliflerin dine sonradan dâhil edilen ve dinin aslından gibi takdim edilen bidatlere ve âdetlere karşı takındıkları keskin tavır kendini göstermektedir. Özellikle teravîh dışındaki nafîle namazların cemaatle kılınması, Berat, Kadir ve Regaip gecelerinde bu gün ve gecelere özel namazlar kılınması gibi ibadetler alanında ortaya çıkan bidatlere karşı diğerleri gibi Kadızâde de sert uyarılarda bulunmuştur.

Muhteva olarak değerlendirildiğinde diğer iki risâle daha kapsamlı görünmektedir. Kadızâde'nin risâlesi ise daha kısa ve namaz konusuna hasredilmiştir. Bu risâle Osmanlı ilmihal geleneğinde Türkçe olarak kaleme alınan ve daha çok namaz ve namaza ilişkin konuları içeren ilmihal risâlelerden biridir. Çok sayıda nüshası olan bu risâle diğer iki risâle kadar olmasa da meşhur olmuştur. Bazı ayet ve hadislerin referans gösterildiği bu risâlede fıkıh kitaplarına atıfta bulunulmamıştır.

IV. "RİSÂLE-İ KADIZÂDE" NİN METNİ

Bu bölümde Kadızâde Mehmed Efendi'nin İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Beşir Ağa Bölümünde 397/3 numarada bulunan ve dokuz varaktan oluşan (64b-72a) ilmihal risâlesinin latinize edilmiş metnine yer verilmiştir. Köşeli parantez içine alınan risâlenin varak numaraları metin içerisinde zikredilmiştir.

[HÂZÂ RİSÂLE-İ KADIZÂDE EFENDİ

Bismillâhirrahmanirrahîm.

Elhamdülillâhillezî ceale's-salâte imâdeddîn ve bidâate ehle'l-yakîn, ve's-salâtü ve's-selâmü alâ efdali'l-mürselîne ve alâ âlihî ve sahbihî, el-müsallîne'l- müttakîn. Vellezîne't-tebeûhum ilâ yevmi'd-Dîn.

Ve ba'dü;

Ey tâlib-i hak olan ihvân-ı mü'minîn! Bilin kim, îmân ve islâm Hazreti Muhammed sallallahü teâlâ aleyhi ve sellem Allah Teâlâ'nun Cenâb-ı âlî'si cânibinden cemî'i getürdüğü âyât-i Kur'aniyye ve ehâdis-i sahiha ve sıdk idüğine gönül ile inanmak ve gerçeklemektir. Şeksiz ve şüphesiz (64b) yakîn üzre eğer cemî-i getürdüğü kat'î olanlardan birinde şek eylese münâfıkdır. Bundan sonra dili ile ikrâr itmektir gönlüne müvafık. İmdi ol hazretin bize kılmağa mütaallık getürdüğü ibadetler üç dürlüdür: Farz, vâcib ve sünnet.

Farz dahî iki dürlüdü: Biri farz-ı kifâyedir; cenaze namazı gibi. Biri farz-ı ayn ki cümle mükelleflere borçdur; iki rek'at sabah namazı, dört rek'at öyle namazı, dört rek'at ikinci namazı, üç rek'at ahşam namazı, dört rek'at yatsı namazı, iki rek'at cum'a namazı gibi. Bu namazların birinün yerine bin rek'at nafîle namaz kılssa yerine durmaz. (65a) Ve fazîletine irişmez ve kalmışlar ödenmez, çak kazâ niyetiyle cümlesin ödemeyince. Eğer kazâsı farz olmaz bir gayri tarîkile kazâsı sâkit olur itikâd iderse fukâhamuz kâfir olur dimişler.

Vâcib dahî iki dürlüdü: Biri her gice vâcibdir; üç rek't vitir namazı gibi. Biri yılda iki günde vâcibdir; dokuz tekbir ile iki rek'at bayram namazı gibi.

Sünnet dahî iki dürlüdü: Biri sünnet-i müekkededir; sabah namazından evvel iki rek'at, öyle namazından evvel dört rek'at, sonra iki rek'at, ahşam namazından sonra iki rek'at, yatsı namazından sonra iki rek'at, cum'a namazından evvel (65b) dört rek'at. Teheccüd namazını Hazreti Rasûl aleyhi's-selâm hiç terk itmedi. Ekalli iki rek'at ekseri yirmi rek'at.

Sünnet-i gayr-i müekkede; öyleden sonra dört rek'at, dahî ikinci namazından evvel dört rek'at, ahşam namazından sonra altı rek'at ebvâbin namazı, salât-ı ebvâbinden sonra beytül-cennet yirmi rek'at, dahî yatsı namazından evvel dört rek'at, vitirden sonra iki rek'at, işrâk namazı sekiz rek'at, duhâ namazı on iki rek'at, tesbih namazı dört rek'at, şükr-i vudû namazı/tahiyyetü'l mescid namazı iki rek'at. Bir gice ve bir günde beş kerre vudû ve duhûl-i mescid vâki olursa yirmi rek'at olur. Pes⁹⁰ her gün (66a) ve gice kılınması meşru' olan farz ve vâcib ve sünnet yüz otuz dört rek'at namaz olur.

Ba'zı evkâtde kılınması meşru' olan namazlar ki sünnetdir: Salâti'l-küsûf iki rek'at, salâti'l-husûf iki rek'at, salâti'l-istiskâ iki rek'at, salâti'l-istihâre iki rek'at, salâti'l-hâce iki rekât, salât-i def'îr-rihiş-şedîd iki rek'at, salât-i def'îz-zulmetiş-şedîde iki rekât, salâti'z-zelzele iki rek'at, salât-i istimrâri'l-matar iki rek'at, salât-i kesrati's-selci iki rek'at, salât-i def'î'l-adüv iki rekât, salati't-tevbe iki rek'at, salât-i hıfzi'l-Kur'an⁹¹, salâti'z-zifâf iki rekât, salâti'z- zevâc iki rek'at (66b), salâti'l-ihram iki rek'at, salâti't-tavâf iki rek'at, salâti'l-Ka'be iki rek'at, salât-i zehâbi's-sefer iki rek'at, salât-i kudûmi's-sefer iki rek'at, salâti'l-âbik⁹² iki rek'at, salâti def'îz-zarar iki rek'at, salâti't-terâvîh yirmi rek'at; cem'an altmış dört rek'at olur.

Cum'a namazının farz ve sünnetleri ve iki bayram namazının dört rek'at, vâcib namazları yirmi dört rek'at; cem'an seksen sekiz rek'at. Mukaddem çeken yüz otuz dört rek'at ile cümlesi iki yüz yirmi iki rek'at namaz olur.

90 "Öyle ise, imdi" anlamındadır. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1984, s. 1033.

91 Metinde rekât sayısı yazılmamıştır. Fakat risâlenin diğer nüshalarında dört rekât olarak zikredilmiştir. Bkz. Kâdîzâde Mehmed Efendi, *Risâle-i Salât*, Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, no: 17/3, vr. 158; Kâdîzâde Mehmed Efendi, *Risâle-i Müteallika bil-ibâde*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 858/3, vr. 75.

92 "Efendisinin yanından kaçan köle" anlamındadır. Bkz. Yaşar Çağbayır, *Ötügen Türkçe Sözlük*, İstanbul 2007, I, 82.

Beş vaktin farzları cemaâtile kılınmak sünnet-i müekkededir. Cum'a farzında ve bayram namazlarında cemaatle (67a) kılınmak şarttır. Cemaatsiz kılınmaz. Salât-i teravîh'de ve Ramazan'da, salât-ı vitri'de ve salât-ı küsûf'da bi'l-ittifâkı ve salât-ı istisgâda İmâm-ı Ebû Yûsuf ve İmâm-ı Muhammed'den esah rivayetde cemaat-i meşrûa ve makbûledir. Bu zikir olunan namazlardan gayrıda cemaatle kılınmak bid'at-ı kabîha ve mekrûhedir. Isrâr idenler âsim ve âsî olurlar dimişler ve namaz mutlakan haram olur gün doğarken bir süni⁹³ buyi çıkınca ve zevalde iken ve tulunurken⁹⁴ ve bir nefis-i helâk-i serîden tahlis üzre farz ve müteayyin olan kimse ol halde namaz kılmak haram olur dimişler. Ve nevâfil-i mekrûhe olur sabah namazının vakti girdikten sonra (67b) işrâk vaktine varınca ve ikinci namazını kıldıktan sonra tâ ahşam namazını kılınca ve hatibler hutbe okurlarken cum'a namazını kılınca ve bayram namazlarından evvel ve sonra camilerde ve musallâlarda ve imamlar cemaatle namaza şurû itdikten sonra salat-i mefrûzada sabah namazının sünnetinden gayrı, nitekim savm harâm olur yılda beş gün; îd-i fıtırda bir gün îd-i edhâ da dört gün.

Bu zikir olunan namazlardan gayrı namazlar vardır ki ba'zı mübtedi' ve cahiller peyda idüb kendülerden zuhur idüb peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm'a iftira itmişlerdir. Salât-ı Reğâib (68a) ve Salât-i Berat ve Kadir gibi, böyle namazlar peyda idüp cemaat ile kılanları ulemâ-i dîn ve fukahâ-i mü'minin katı pek inkâr iderler niçe vecihlerle kerâheti ve kabahatlerin kitaplarında beyan itmişlerdir. Fakîr, yüz cild kitablardan ziyâde kitaplarda gördüm ve hâlâ hayatda olan ulemâ-i Mekke ve Medîne ve Kudüs-ü Şerîf ve Şâm ve Haleb ve Mağrib ve Özbek ve Hind ile söyleştim. Cümlesi kitaplarda gördüğümüz gibi katı pek inkârlar iderler, ol diyarlarda kılmazlar. Zirâ bu zikir olunan ferâiz ve vâcibât ve sünen mü'minine kifâyet ider.

Pes anlardan îrâz ve bid'ate iştiğâl kabahatdir (68b) Meselâ, bir sâhib-i kerem ve tayâbet ve sâhib-i hikmet ve saâdet ahbâbına ziyafet için iki yüz yirmi iki sahin lezîz ve nefis ve nâfi' taâmlar hazırlayub önlerine kosa ve yemeğe ibrâm ve ilhâh eylese bu ahbâb geçinenler onun nâfi' taamlarından yemeyüb bir denî câhil geturdiği muzır taâmlara ikbâl-i tâm idüb anın sofrasına idbâr ve îrâd eyleseler ol sâhib-i kerem bu hâle nice elem çekerse Hazret-i Rasûl-i Ekrem sallallahü aleyhi ve sellem kendüler buyurub işlediği ibadetlerden îraz idüb mübtedi'ler ketürdüğü bid'atlere ikbâl idenlere öyle elem çekmek mukarrerdir dimişler.

İmdi; namaz ile Tanrı Teâlâ'ya ibadet (69a) ve takarrub murâd iden din kardeşlerine lâzım olan budur ki Hazreti Rasûlullah sallallahü teâlâ aleyhi ve sellem

93 "Sırık, mezar başına dikilen ağaç, baş ağacı" anlamındadır. Bkz. Çağbayır, *Ötügen Türkçe Sözlük*, VI, 4384; Diğer nüshalarda şişman kısa boylu kimseler için kullanılan "Kündür" ifadesi yer almaktadır. Bkz. Kâdi-zâde Mehmed Efendi, *Risâle-i Salât*, Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, no: 17/3, vr. 158; Kâdızâde Mehmed Efendi, *Risâle-i müteallika bi'l-ibâde*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 858/3, vr. 76.

94 "Güneş batarken" anlamındadır. Bkz. Çağbayır, *Ötügen Türkçe Sözlük*, V, 4907.

ümmetine ta'lîm buyurdıkları iki yüz yirmi iki rek'at namaz ile ibâdet eyleyeler. Bid'at ve âdet-i nâs ve aslı yalan olub Şârî üzerine iftira olan namazlar ile ibâdet ve takarrub olur sanmayalar, anlar ibâdet değildir, vebâldir. Allah Teâlâ Kur'ân-ı azîmîş-şân'ında buyurur: "Ve men ezlemü mimmen ifterâ ale'llahi keziben"⁹⁵ Manası: "Kim ziyâde zâlimdir şol nesneden ki Allah Teâlâ üzre iftira idüb yalan söyleye, buyurmadığı (69b) şeyleri işleye ve şer'îdür diye hiç andan ziyâde zâlim yokdur". Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de buyurur: "Elâ la'netullahi ale'z-zâlimîn".⁹⁶ Manası: "Âgâh olun ve bilin ki; Allah Teâlâ'nun la'neti zâlimler üzerinedir".

Ve yine Kelâm-ı Kadîm'inde buyurur: "Em lehum şurakâu şeraü lehum mined-dîni mâ lem ye'zen bihillâhü"⁹⁷ Manası: "Bil kim bu, nâs için Allah Teâlâ'nun ortakları mı vardır ki anlar için şer'î kılalar, dinden şol nesnelere kim Allah Teâlâ'nun anlara izni yokdur." Murâd inkârdır ve zemdir.

Ulemâ-ı dîn katında ibâdet, şârîun emriyle ve rızasıyla olan nesnelere. Bî'at-ı kabîha (70a) ve âdet Şârî'un emri ve rızası olmayan nesnelere. Hazreti Rasûl-i Ekrem sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem hadîs-i sahihinde buyurur: "Men amile amelen leyse aleyhi emrunâ fe hüve raddün."⁹⁸ Manası: "Bir kimse bir amel işlese ki; ol amelde bizim emrimiz olmasa ol amel de katı pek red olunmuşdur. Allah Teâlâ ol ameli hiç kabul idüb ana sevab virmek ihtimali yokdur."

Ve hadîs-i mütevâtirdede buyururlar ki: "Men kezibe aleyye fe'l-yetebeve' makâdehü mine'n-nârî."⁹⁹ Manası: "Bir kimse benim üzerime yalan söylese benim işlemediğimi işledi ve söylemediğimi söyledi dise ol kimse nâr-i cehenneme (70b) oturacağını hâzır eylesün. Ben ona davacı olub anı cehenneme kodurmağa sebep oluram" dimekdir. Bu hususa muteallık olan âyât-ı kerîme ve ehâdîsi sahiha ve akvâli ulemâ-ı dîn ve eimme-i müctehidîn cem olunub bir mücellid kitab olmuşdur.

Hakkı bilmek murâd iden ihvân görsünler ve yazsunlar kitabsız, câhil ve bâtil müfsidler ve müfteriler ve mürâiler ki mutlaka namazdan nehiy olmak kabahatdır. Zu'm idüb hemân halkı nice isterlerse ibâdet eylesunler deyu bâtil türrehât¹⁰⁰ söylerler ve cümle eimme-i dîn olan müctehidîn rıdvanullahi teâlâ aleyhim ecmaîn hazretlerini red idüb halkı (71a) ibâdetten men' iderler diyü iftirâ iderler. Belki Rasûlü Rabbi'l-âlemîn aleyhi salavatü'l- müsallîn hazretlerine belki Allah celle celâluhü amme nevlühü'nün kelâm-ı kadîmine ve Kur'ân-ı azîm'ine muhalefet eyleyerler. Anların bâtil sözlerine kulak tutub dinlemeyeler. Hucetu'l-Hakki ale'l-halki ecmaîne, hiye kitâbü rabbi'l-âlemîn ve sünneti seyyidi'l-mürselîn ve icmâu eimmet-

95 « ومن أظلم ممن افترى على الله كذباً » (Hûd, 11/18).

96 « لا لعنة الله على الظالمين » (Hûd, 11/18).

97 « أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنَ بِهِ اللَّهُ » (Şûrâ, 42/21).

98 « مَنْ كَذَّبَ عَلَيَّ فَلْيَبْتَوِ مُنْعَعًا مِنَ النَّارِ » (Buhârî, "İlim", 38).

99 « مَنْ عَمِلَ عَمَلًا لَيْسَ عَلَيْهِ أَمْرُنَا فَهُوَ رَدٌّ » (Buhârî, "İtisâm", 20; "Büyu", 60).

100 "Saçma sapan sözler" demektir. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 1341.

i'l-müctehidîn. Mebniyyün ale'l-menkûli lâ alâ münâsibâtî'l-ukûl muktezasınca amel idüb nakl-i kitâb-ı makbul ve mu'teberden bir an ayrılmayalar ki îmândan dahî ayrılmayalar ve ol câhillere (71b) ve bâtıllara bu sözleri okuyalar. (72a)]

V. SONUÇ

İlmihal geleneğinin geliştiği ve olgunlaştığı Osmanlı döneminde çok sayıda ilmihal türü çalışma kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar İslam hukuku alanında müctehid imamlar dönemi ve sonrasında telif edilen temel eserler üzerine yapılan şerh, haşiye, muhtasar, ta'lik ve tercüme türü eserlerden yola çıkarak İslam'ın imam, ibadet ve ahlak konularını içine alan müstakil kitap ve risâlelerdir. Hz. Peygamber'in "ilim öğrenmenin her kadın ve erkeğe farz olduğuna dair hadisi temel alınarak yapılan bu çalışmalar Osmanlı döneminde özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Daha çok namaz konusunun ele alındığı söz konusu çalışmalarda oruç, hac, zekât gibi ibadet konularına da yer verilmiştir. İlk dönemlerde Arapça kaleme alınan bu çalışmalar daha sonraları Anadolu insanının anlayabilmesi ve daha kolay öğrenebilmesi için Türkçe yazılmaya başlanmıştır. Muslihuddin Mustafa Karamânî'ye ait olan *et-Tavdih şerhü'l-mukaddimeti Ebi'l-Leys* Arapça yazılan ilk ilmihaller arasında sayılmaktadır. Türkçe yazılan ilmihallerin ilk örneği ise Kutbeddin Muhammed İzniki'ye ait *Mukaddime* adlı eseri olarak kabul edilmektedir.

16. yüzyılda yaşayan Birgivi Mehmed Efendi'nin önce Arapça yazdığı fakat daha sonra halkın anlayabilmesi için Türkçe'ye çevirdiği ilmihal risâlesi "*Vasiyetnâme*", ilmihal geleneğinin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. İman, ahlak ve ibadetler konusuna yer verilen nasihat ve vasiyetlerden oluşan bu ilmihal Osmanlı coğrafyasında yaygın olarak okunmuştur. 17. Yüzyılda yaşayan ve Osmalı'da "Kadızâdeliler" olarak bilinen hareketin önderi olarak kabul edilen ve Birgivi Mehmed Efendi'nin talebelerinden ders alan, onun görüşlerinden etkilenen Balıkesirli Kadızâde Mehmed Efendi de ilmihal geleneğine uyarak namaz ve namazı müteallik konuları içeren kısa bir ilmihal risâlesi kaleme almıştır. Türkçe yazdığı bu risâlede Kadızâde Mehmed Efendi her gün ve gecede kılınması farz, vacip ve sünnet olan namazlar ile bazı vakitlerde kılınması sünnet olan namazlara ve bunların rekât sayılarına yer vermiştir. Daha sonra da toplam iki yüz yirmi iki rekât olarak ifade ettiği bu namazlardan başka meşru namaz olmadığının altını çizmiştir. Ona göre bu namazlardan başka namaz olduğunu iddia etmek namaz ihdas etmektir. Böyle bir davranış ise bidat-ı kabîha (kötü bidat)'dır, Allah ve Resulüne iftiradır. Kadızâde, Regaip, Kadir ve Berat gecelerinde sırf bu gecelere özgü namaz kılmayı bidat-ı kabîha'ya örnek göstermiştir. Kadızâde, bu tür namazların yaşadığı dönemde Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Halep, Mağrib, Özbek ve Hind gibi şehir ve bölgelerin hiç birinde kılınmadığını ifade etmiştir.

Kadıızâdeliler – Sivasîler tartışmasının taraflarından biri olan Kadıızâde Mehmed Efendi, gerek vaazlarında gerekse yazdığı risâlelerinde Müslümanların hayatına sonradan giren birçok uygulamaya bidat olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Yaşadığı dönemde mevcut olan tarikatlara sema, raks ve deveran gibi uygulamalara bidatlere zemin hazırladıkları gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Medrese-Tekke mücadelesi olarak da ifade edilen bu gruplaşmada Kadıızâde, İbn Teymiyye ve Birgivi Mehmed Efendi'nin bidatlere karşı yürüttükleri fikri mücadeleden etkilenerek medrese geleneğini savunmuştur. Ona göre, toplumda görülen olumsuzluklar ve devletin başına gelen siyasi ve askeri başarısızlıkların altında İslam'ın özünden uzaklaşma ve bidat türü uygulamaların yaygınlaşması yatmaktadır.

Kadıızâde'den sonra onunla aynı hareketin içinde yer alan Üstüvânî Mehmed Efendi Türkçe bir ilmihal kaleme almıştır. O, birçok fakih ve fıkıh kitabına referansta bulunduğu ilmihalinde temizlik ve namaz konusu başta olmak üzere zekât, oruç, hac gibi ibadet konularına yer vermiştir. Dönemin önemli ilmihallerinden biri olan bu risâlede de bidatlere karşı mücadelenin izleri görülmektedir. 16. yüzyıldan Tanzimat dönemine kadar aralarında “ilmihal” isminin ilk kez kullanıldığı ‘Mızraklı İlmihal’in de bulunduğu çok sayıda ilmihal kitabı/risâlesi yazılmıştır. İlmihal geleneği insanların pratik dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla içeriğine yapılan ilavelerle günümüzde de devam etmektedir.